

بررسی و مقایسه میزان انعکاس مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی-اسماعیلی در آثار قاضی نعمان

فرهاد پروانه^۱

چکیده

فاطمیان یکی از شاخه‌های مهم علویان فاطمی‌نسب هستند که به دلیل تأسیس دولتی شیعی با بنیادهای فکری علوی-اسماعیلی سهمی را در جهان تشیع به خود اختصاص داده‌اند. در میان متفکران عصر فاطمی، قاضی نعمان بن حیون (م. ۳۶۳ق) فقیه، متکلم، داعی‌الدعات و قاضی‌القضات برجسته فاطمیان به دلایل مختلف از جمله خدمت به چهار خلیفه نخستین اسماعیلیه و تاثیرگذاری اش در تحول عقیدتی و شکل‌گیری بنیادهای فقهی و کلامی در اندیشه اسماعیلی، از جایگاهی ویژه در تاریخ فکری فاطمیان برخوردار است. از آنجا که اصلی‌ترین مسأله فاطمیان بطور اخص و شیعیان بطور کلی مسأله امامت بوده است. قاضی نعمان نیز ضمن توجه به این مسأله تلاش دارد تا میراث شیعیان را حفظ و در پیوند با اسماعیلیه تشریح کند. ناظر به آثار و افکار قاضی نعمان به عنوان نماینده رسمی تفکر اسماعیلیه فاطمی، این مقاله قصد دارد به این سوال پاسخ دهد که: انعکاس مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی در آثار و آراء قاضی نعمان به چه میزان بوده است؟ و کدام‌یک از ائمه شیعی اسماعیلی و کدام‌یک از آثار قاضی نعمان بیشترین و کمترین میزان انعکاس مفاهیم مربوطه را به خود اختصاص داده‌اند؟

از میان آثار متعدد قاضی نعمان، چهار اثر مهم افتتاح الدعوة (تاریخ‌نگارانه)، المجالس و المسایرات (تاریخ‌نگارانه)، دعائم الإسلام (فقهی)، شرح الاخبار (روایی)، به عنوان نمونه‌های موردی انتخاب شد. بدین منظور با استفاده از روش تحلیل محتوا، داده‌ها در چهار اثر مورد نظر استخراج و نتایج تحقیق با رویکرد تفسیری مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفت. براساس یافته پژوهش، در محتوای آثار قاضی نعمان به مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی به میزان زیادی توجه و تأکید شده است. بیشترین میزان تکرار و انعکاس در کتاب سه جلدی شرح الاخبار، معطوف بوده است و مؤلفه‌های: امام علی (ع)، امام صادق (ع)، امام حسین (ع)، امام حسن (ع)، امام باقر (ع)، امام سجاد (ع)، به ترتیب دارای بیشترین انعکاس و توجه در میان چهار اثر منتخب بوده‌اند.

کلید واژه‌ها: امامان شیعی اسماعیلی، اسماعیلیان، آثار قاضی نعمان، تحلیل محتوا.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴

۱

۱. گروه آموزش تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵ تهران، ایران.

مقدمه

تدوین و گسترش اندیشه‌های اسماعیلی و به تبع آن شکوفایی تمدن و فرهنگ دولت فاطمیان (۵۶۷-۲۹۷ق) و شکل‌گیری مکتبی فراگیر برای این شاخه بزرگ از مذهب شیعه، به گونه‌ای که بتواند نظام جهان‌شناختی و سامانه فقهی مشخصی را فراروی نهد، وامدار تلاش داعیان و اندیشوران برجسته‌ای مانند قاضی نعمان بود. در شرایطی که داعیان و متفکران اسماعیلیه شرق، پیوسته به مباحث شناخت، خلقت، ابداع و همانند آن پرداخته‌اند، اهمیت فعالیت‌های قاضی نعمان نماینده متفکران وداعیان اسماعیلی فاطمی، در فراهم نهادن مجموعه‌ای روشن و مدون برای فقه اسماعیلی بسیار چشمگیر است. تألیفات قاضی نعمان از عوامل مهم تحکیم پایه‌های حکومت فاطمی به‌شمار می‌روند. تعدد آثار وی، با توجه به مناصبی که داشته، جنبه‌ای قابل توجه در کار اوست، به علاوه، قاضی نعمان در میدان‌های مختلف قلم زده است: فقه، تاریخ، تأویل، عقاید، وعظ و ردیه بر مخالفان. قاضی نعمان در خدمت فاطمیان و قاضی القضاة آنها بوده است؛ بدین‌رو امکان دسترسی به اطلاعات تاریخی آنان را داشته و خود در اکثر این حوادث حضور داشته، بیشتر حوادث را خود دیده یا بی‌واسطه شنیده است.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴

۲

نام کامل قاضی نعمان، ابوحنیفه نعمان بن ابی‌عبدالله محمد بن منصور بن حیون تهیمی است، در حدود سال ۲۹۰ ق به دنیا آمده بود، در ۳۱۳ ق به خدمت عبیدالله مهدی (حک. ۲۹۷ تا ۳۲۲ ق) درآمد (دفتری، ۱۳۷۸، ص ۲۸۷). از سال ۳۱۳ تا ۳۳۴ ق به خلیفه اول (عبیدالله-مهدی) و دوم فاطمی القائم (حک. ۳۲۲ تا ۳۳۴ ق) خدمت کرد و مسئولیت رساندن اخبار را به آنان داشت، از سال ۳۳۴ تا ۳۴۱ ق و در زمان خلیفه سوم فاطمی المنصور (۳۳۴ تا ۳۴۱ ق) به مقام قضاوت ارتقا یافت و در شهر طرابلس به قضاوت پرداخت. در سال ۳۴۱ ق و در عهد خلیفه چهارم فاطمی المعز لله (حک. ۳۴۱ تا ۳۶۵ ق)، شوکت و عظمت قاضی نعمان افزایش یافت، چراکه نعمان قبل از خلافت وی با او در ارتباط بود. قاضی بیشتر کتاب‌های خود را در این دوره نوشت (آراسته، ۱۳۸۰، ص ۵۰). در سال ۳۶۲ ق خلیفه المعز به مصر نقل مکان کرد و نعمان نیز با او به مصر رفت. او همچنین قاضی القضاة حکومت فاطمی بود و تا آخر عمر این منصب را در اختیار داشت (ابن خلکان، ۱۴۰۸ ق، ج ۴، ص ۷۰)؛ تا این‌که در ۲۹

جمادی الآخر یا رجب سال ۳۶۳ قمری وفات یافت و معز در مرگ او بسیار ناراحت شد و خود بر او نماز گزارد (قاضی نعمان، ۱۴۳۱ق، ج ۳، ص ۳۲). آصف فیضی، پژوهشگر اسماعیلی در مقدمه دعائم الاسلام می‌گوید: قاضی نعمان در تاریخ اسماعیلیه با عنوان «سیدنا قاضی - القضاة» و «داعی الدعای النعمان بن محمد» شناخته می‌شود و گاهی تاریخ‌نگاران او را به اختصار قاضی نعمان ذکر می‌کنند (قاضی نعمان، ۱۳۸۳ق، ج ۱، ص ۱۱).

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴

۳

نکته قابل توجه در مورد قاضی نعمان این است که اسماعیلیان همیشه از او با احترام و تجلیل یاد کرده و هنوز هم کتاب‌های او در میان اسماعیلیه رواج دارد (زرکلی، ۱۹۸۹م، ج ۵، ص ۴۷) و او را از علمای بزرگ خود می‌دانند. در طرف مقابل برخی از علمای امامیه در قرون اخیر نیز او را از خود دانسته و کتاب معروف او دعائم الاسلام را از منابع فقهی و حدیثی خود به شمار آورده و بدان استناد کرده‌اند. علامه مجلسی در مورد دوازده امامی بودن او می‌گوید: «ابوحنیفه نعمان بن محمد، در ابتدا مذهب مالکی داشت، سپس به مذهب امامیه هدایت یافته بود ... و به خاطر ترسی که از خلفای فاطمی داشت، روایات ائمه بعد از امام صادق (ع) را نقل نکرده، و روش تقیه را به کار برده است، اگر کسی با دقت نگاه کند می‌فهمد که قاضی نعمان حق را ظاهر کرده است...» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۳۸). اما کسی که بیشترین تلاش برای اثبات دوازده امامی بودن قاضی نعمان انجام داده، محدث نوری است که بررسی‌های مفصل، استنادها و ادله‌ای را بیان داشته است (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۱۳۴). البته برخی از اندیشمندان نیز این ادله را بررسی و رد کرده‌اند (خویی، ۱۴۱۰ق، ج ۲۰، ص ۸۳). علاوه بر این، بسیاری از علمای قدیم و جدید نیز هستند که او را شیعه اسماعیلی می‌دانند؛ ابن شهر آشوب از جمله این افراد است که او را شیعه دوازده امامی نمی‌داند (مجلسی، همان، ج ۱، ص ۳۹). علاوه بر او بسیاری دیگر نیز چنین اعتقادی دارند: «قاضی در حکومت فاطمی‌ها زیست و بر مذهب آنها کتاب‌ها نوشت و بر همان مذهب از دنیا رفت» (سبحانی، ۱۴۲۳ق، ص ۸۳). در هر صورت قول به اسماعیلی بودن او هم از شهرت بیشتری برخوردار است و هم با در نظر گرفتن همه کتاب‌های او، تأییدات بیشتری دارد.

مسئله اصلی پژوهش حاضر این است که قاضی نعمان به عنوان داعی و مروج مذهب اسماعیلی و تدوین‌گر فقه، آن که در دربار خلفای فاطمی مصر دارای مناصب مهمی بوده

است، در آثار و تألیفات خود، تاچه اندازه به مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی پرداخته‌است؟ در آثار او تصویر امامان شیعی به لحاظ کمی چگونه منعکس شده‌است؟ مفاهیم مرتبط با کدام یک از امامان شیعه بیشترین انعکاس را در آثار وی داشته- است؟ کدام یک از آثار او بیشترین بازتاب مربوط به مفاهیم امامان شیعه را به خود اختصاص داده‌است؟

بی تردید طرح هر سؤال علمی با مجموعه‌ای از فرضیات مواجه است و فرضیه غالب در پاسخ به سؤال کلی پژوهش، این است که: مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی با توصیفات متفاوت در آثار قاضی نعمان تکرار و انعکاس زیادی داشته‌است.

ناظر به عنوان مقاله، هدف اصلی این پژوهش: بررسی و مقایسه میزان انعکاس، تکرار و توجه به مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان در محتوایی آثار قاضی نعمان است. تا مشخص گردد که اولاً: قاضی نعمان به عنوان یکی از ادعیان اسماعیلی به چه میزان مفاهیم و مؤلفه‌های مربوط به امامان شیعی اسماعیلی را در آثار خود، مورد تأکید و بازتاب قرار داده- است؟ ثانیاً: کدام یک از ائمه شیعی- اسماعیلی و کدام یک از آثار قاضی نعمان بیشترین و کمترین میزان انعکاس مفاهیم مربوطه را به خود اختصاص داده‌اند؟

۱. پیشینه تحقیق

مؤسسات علمی متعددی و افراد بسیاری در سالهای اخیر، به موضوع اسماعیلیان، مذهب اسماعیلی، قاضی نعمان، امامان شیعی، پرداخته‌اند و پژوهش‌های مختلف زیادی در این زمینه‌ها به نگارش درآمده‌است و هر کدام نیز در جایگاه خود دارای ارزش علمی می‌باشند، اما هیچ کدام از پژوهش‌ها، میزان انعکاس و تکرار مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی را به صورت اختصاصی و مقایسه‌ای در محتوای آثار قاضی نعمان مورد بررسی قرار نداده‌اند، همچنین باید خاطر نشان کرد که تمامی پژوهش‌های بررسی شده به صورت کیفی انجام گرفته‌اند، در حالی که پژوهش پیش رو به صورت کمی (آماري) و در قالب تحلیل محتوا به انجام رسیده است و تحقیق مشابهی در این مورد صورت نگرفته‌است که در نوع خود دارای نوآوری می‌باشد و به نظر می‌رسد که می‌تواند پایه‌گذار تحقیقات مشابهی در آینده باشد. با

این حال، مقالات منتشر شده و پژوهش‌های انجام یافته‌ای که نویسنده از آن‌ها بهره جسته و می‌تواند با موضوع پژوهش حاضر مرتبط باشند؛ عبارت‌اند از:

- آراسته (۱۳۸۰)، در مقاله‌ای با عنوان «قاضی نعمان و مذهب او» که در مجله هفت آسمان به چاپ رسیده است، ضمن معرفی و بیان زندگی‌نامه و شخصیت قاضی، به صورت تفصیلی به مذهب او پرداخته و بدین نتیجه رسیده است که بزرگان اسماعیلیه همیشه از قاضی نعمان با احترام و تجلیل یاد کرده‌اند و هنوز هم کتاب‌های او در میان گروه‌هایی از اسماعیلیه رواج دارد. در این میان، نکته قابل توجه این است که علمای امامیه (اثنا عشری) در قرون اخیر قاضی نعمان را از خود دانسته و کتاب معروف او، دعائم الاسلام، را از منابع فقهی و حدیثی خود به شمار آورده و بدان استناد کرده‌اند. شخصیت برجسته، مقام و آثار علمی او اهمیت پرداختن به آثار و افکار او و کاوش در راه فهم حقیقت مذهب او را به خوبی نمایان می‌سازد.

- زاهدی (۱۳۸۷) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی شرح الاخبار فی فضائل الائمة الاطهار قاضی نعمان» که در مجله علمی-ترویجی سخن تاریخ به چاپ رسیده است، به بیان شخصیت، اولاد، مذهب قاضی نعمان (نظرات مختلفی که در مورد مذهب او است)، معرفی کتاب شرح الاخبار، نقاط قوت و ضعف کتاب پرداخته است.

- اسماعیل ق. پوناوالا (۱۴۰۱) با ترجمه و نقد محمد عافی خراسانی، در مقاله‌ای با عنوان «سیر تاریخی آثار قاضی نعمان» که در مجله میراث شهاب به چاپ رسیده است، درصدد واکاوی آثار و نوشته‌های قاضی نعمان، برآمده که در این راه از اشاره‌های پراکنده خود قاضی نعمان بهره برده است. با نگاه به چنین تاریخی آثار وی، می‌توان فهمید که کتاب دعائم الاسلام، مهم‌ترین موفقیت وی بوده است. از منظر نویسنده، وی پس از تألیف دعائم الاسلام، تمام توان خود را به تبیین مبنای عقائد مهم اسماعیلیه؛ یعنی نظریه تأویل اختصاص داد. او در کتاب اساس التاویل، به مفاهیم درهم تنیده «تأویل» و «باطن» پرداخت و آن‌ها را به صورت موجه و معقول جلوه داده و به ذکر دلایلی پرداخت تا نشان دهد این مفاهیم، ریشه محکمی در متون بنیادین اسلام دارند.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴

- رفعت (۱۳۹۸) در مقاله‌ای تحت عنوان «روایت عاشورایی شرح الاخبار قاضی نعمان در میزان نقد» بعد از معرفی شخصیت، زندگی و تألیفات قاضی نعمان، به بیان روش تاریخ‌نگاری وی و ویژگی‌های کتاب شرح الاخبار می‌پردازد، در ادامه به بررسی روایات قاضی نعمان از مقتل الحسین و نقد روایات غیرواقعی و جعلی کتاب شرح الاخبار در مورد این ماجرا و حوادث بعد از آن پرداخته است.

- گراوند و پروانه و دیگران (۱۳۸۷)، در دو مقاله جداگانه که یکی تحت عنوان «مؤلفه‌های هویت شیعی دولت فاطمیان تا سال ۳۶۳هـ در کتاب شرح الاخبار فی فضائل الائمه الاطهار قاضی نعمان»، که در مجله علمی پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، به چاپ رسیده است و همچنین در مقاله دیگری تحت عنوان «مؤلفه‌های هویت شیعی اسماعیلی ان و فاطمیان در کتاب افتتاح الدعوه قاضی نعمان»، که در مجله علمی-پژوهشی، پژوهشنامه تاریخ اسلام، چاپ شده است: به صورت کلی به بررسی و تجزیه و تحلیل مؤلفه‌های هویت شیعی اسماعیلی ان و فاطمیان در این دو اثر پرداخته‌اند.

- خراسانی (۱۴۰۰)، در مقاله‌ای تحت عنوان «سیرتاریخی توجه عالمان امامیه به آثار قاضی نعمان با تأکید بر روزگار پیش از صفویه» که در مجله علمی پژوهشی تاریخ و تمدن اسلامی، به چاپ رسیده است. برای یافتن پاسخ به این پرسش که قاضی نعمان چه جایگاهی میان عالمان امامی مذهب داشته، سیر توجه عالمان امامیه نسبت به کتاب-های قاضی نعمان در طول تاریخ، به ویژه در روزگار پیش از صفویه، بررسی و مشخص شده است؛ و بدین نتیجه رسیده است که آثار قاضی نعمان تا پیش از صفویان، شهرتی در میان امامیان نداشته و بیشتر آثاری که از او در میان بخشی از عالمان امامی به یادگار مانده، حاصل تلاش‌های فردی خود آن عالمان بوده است.

- شاهرخی و دیگران (۱۳۹۸)، در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی سیاست‌های علمی خلیفه المعز فاطمی (با تکیه بر کتاب المجالس و المسایرات قاضی نعمان)»، که در مجله تاریخ نو، به چاپ رسیده است. با روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر کتاب المجالس و المسایرات قاضی نعمان، سیاست‌گذاری‌های خلیفه المعز فاطمی در راه پیشرفت علمی

و تلاش‌های او در گسترش و پیشرفت مراکز علمی در مصر و... را شناسایی و معرفی کردند.

۲. مفهوم‌شناسی تحقیق:

۱-۲. شیعه اسماعیلیه: فرقه اسماعیلیه که در ردیف بزرگترین فرق شیعه بعد از امامیه قرار می‌گیرد، از دو دستگی و اختلاف مذهبی - کلامی سال ۱۴۸ق بعد از وفات امام جعفر صادق(ع)، نشأت گرفت (شیخ مفید، ۱۳۶۴، ص ۵۵۴). فرقه اسماعیلیه منسوب به اسماعیل فرزند امام جعفر صادق(ع) است (شهرستانی، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۲۷۴). چگونگی ظهور و تاریخ شکل‌گیری این فرقه تا هنگام تأسیس خلافت فاطمی در ۲۹۷ق به دلیل ستر و کتمان برای حفظ جان و گسترش اهداف تبلیغی هنوز کاملاً بر محققان روشن نیست با این حال می‌توان گفت: آغاز تاریخ اسماعیلیه به عنوان نهضت مستقل به مشاجره و اختلاف بر سر جانشینی امام جعفر صادق(ع) بعد از فوت ایشان در سال ۱۴۸ق برمی‌گردد (دفتری، ۱۳۸۶، ص ۱۱۲). اسماعیلیه معتقدند که بعد از اسماعیل، امامت در فرزند او محمد بن اسماعیل مستقر است. به زعم آن‌ها اسماعیل، امام هفتم است و دوره امامان به وی ختم می‌شود و گویند چون امامت به محمد بن اسماعیل رسید، مرتبه امامت به مرتبه قائمیت ارتقا یافت (محقق، ۱۳۳۷، ص ۲۶). در فرقه اسماعیلیه «نظریه امامت» که اساس اندیشه سیاسی آن را تشکیل می‌دهد، از اصول دین به شمار می‌رود و طبعاً در میان اصول فکری طرفداران فرقه، جایگاه اول را دارد (همان، ص ۴۹). تاریخ فرقه اسماعیلیه را می‌توان به سه دوره تقسیم کرد: ۱- دوره ستر، از وفات امام صادق(ع) تا قیام فاطمیان در شمال افریقا؛ ۲- دوره ظهور، از زمان تأسیس دولت فاطمی در ۲۱۷ق تا اختفا طیب بن امر در ۵۲۶ق؛ ۳- از امامت طیب تا امروز؛ که بهره‌ای‌های یمن و هند تابع این شاخه‌اند (ناصری طاهری، ۱۳۷۵، ص ۳۱).

حرکت سیاسی-مذهبی اسماعیلیه که فعالیت سازماندهی شده آن بر اساس شبکه‌ای از داعیان فعال در سراسر جهان اسلام بنا نهاده شده بود (همان)، بر این باورند که هر پیامبری یک وصی داشت که پس از مرگش جانشین او می‌شد، وی را خدا برمی‌گزید همچنان که علی را وصی محمد(ص) برگزید (فرمانیان، ۱۳۶۸، ص ۷۱) آنان مدعی بودند که رهبری

جامعه پس از پیامبر (ص) تنها حق علی بن ابی طالب (ع) و سپس فرزندان و نوادگان او از طریق فاطمه زهرا (س) است که در نسل فرزند کوچکش امام حسین (ع) استمرار می‌یابد و سلسله امامان به مهدی منتهی می‌شود که برپایی عدالت جهانی به دست او محقق خواهد شد (ناصری طاهری، همان، ص ۳۱).

۲-۲. آثار قاضی نعمان (منابع اصلی مورد مطالعه):

۲-۲-۱. افتتاح الدعوة: تألیف نعمان بن محمد تمیمی مغربی، معروف به قاضی نعمان (متوفی ۳۶۳ق)، به زبان عربی است. نزدیکی زمان مؤلف به زمان دعوت فاطمیان و اهمیت رساله، موجب شده که افتتاح الدعوة منبع نوشته‌های مورخان اسماعیلی و غیر اسماعیلی بعدی واقع شود.

مهم‌ترین تألیف تاریخ‌نگارانه قاضی نعمان رساله افتتاح الدعوة است (چلونگر، ۱۳۸۲، ص ۲۷). این کتاب اولاً تاریخچه اوضاع و احوالی است که زمینه‌ساز استقرار خلافت فاطمی بوده است. ثانیاً در این کتاب فقط به مسائل مربوط به تشکیل خلافت فاطمیان مغرب پرداخته شده است؛ بدون اینکه به حوادث تاریخی معاصر آن که ارتباطی با دعوت و تشکیل خلافت فاطمیان نداشته، بپردازد. ثالثاً قاضی نعمان در خدمت فاطمیان و قاضی القضاة آنها بوده است؛ بدین‌رو امکان دسترسی به اطلاعات تاریخی آنان را داشته و خود در اکثر این حوادث حضور داشته است.

این کتاب منبع آثار پس از خود بوده است. اکثر مطالبی که ابن اثیر در الکامل فی التاریخ در مورد دعوت فاطمیان در مغرب آورده از افتتاح الدعوة گرفته است. مقریزی در اتعاظ الحنفاء در قسمت‌هایی عین عبارت و در بعضی موارد خلاصه‌ای از متن افتتاح را می‌آورد. قاضی نعمان در این رساله از مطالبی که مستند و مورد وثوق است، سخن به میان می‌آورد و مطالب اسطوره و محل اختلاف و مشابه آن را که در دعوت یمن و مغرب بوده نمی‌آورد. او در بیان مطالب، براسناد معاصر با وقایع تکیه می‌کند. تغییرات سیاسی-اجتماعی عمیقی را که دعوت ابو عبدالله شیعی در سرزمین بربرهای کتامة ایجاد کرده، به صورت دقیقی آورده- است (همان، ص ۲۸). فرحات الدشراوی در مقدمه افتتاح الدعوة می‌گوید: «برایم روشن

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴

۹

است که افتتاح، مهم‌ترین و اصلی‌ترین منبع برای شناخت وضعیت فاطمیان در مغرب است، کلید فهم مجهولات تاریخی فاطمیان در سرزمین ما و روشنگر حقیقت دعوت آنان و نمایانگر نور تمدنی است که در عهد آنان جلوه‌گر شده است». «افتتاح نصّ اصلی روایت تاریخ مربوط به پیدایش دعوت فاطمیان در مغرب است، یعنی مآخذ عمده‌ای که دیگر نقل‌های مربوط به قرون چهارگانه پنجم، ششم، هفتم و هشتم-هجری از آن نشأت گرفته‌اند» (آراسته، ۱۳۸۰، ص ۵۶). فرهاد دفتری در مورد افتتاح الدعوه می‌گوید: «این کتاب که تألیف آن در ۳۴۶ق به پایان رسیده، تاریخچه اوضاع و احوالی را که زمینه‌ساز استقرار خلافت فاطمی بوده است، در بر دارد و منبع عمده تمام نوشته‌های اسماعیلی - و بعضی از نوشته‌های غیر اسماعیلی- درباره این موضوع است» (دفتری، ۱۳۷۸، ص ۱۱۰). کتاب در یک جلد به زبان عربی که توسط فرحات الدشراوی جمع‌آوری شده به چاپ رسید، کتاب در ۳۷۷ صفحه و به چهارفصل (تحت عنوان القسم الاول، الثانی، الثالث و الرابع) تقسیم شده است که توسط انتشارات مؤسسة الأعلمی للمطبوعات- بیروت لبنان در سال ۱۹۷۰م منتشر شده است.

۲-۲-۲. *المجالس و المسایرات*: این کتاب در نسخه آصفیه با عنوان المجالس و المسایرات فی تاریخ الاسماعیلیه و عقائدهم آمده است ولی ظاهراً اسم اصلی آن المجالس و المسایرات و المواقف و التوقیعات است که با محتوای کتاب هم‌خوانی بیشتری دارد. این کتاب تنها کتاب تاریخ و سیره نیست، بلکه علاوه بر این کتاب عقیدتی و ادبی نیز می‌باشد. در این کتاب اطلاعاتی درباره دشمنی‌های معز با دولت اموی و انقلابات متعددی که در آفریقا به وقوع پیوست، موجود است.

از لابلای کتاب جایگاه قاضی نعمان در دولت فاطمیان مصر و مسئولیت‌های مختلف دینی مذهبی و سیاسی دیوانی وی آشکار می‌شود. در قسمت عقاید مباحثی چون امامت، نسب فاطمیان، آنچه غالیان به ائمه نسبت می‌دهند و مسائلی درباره ظاهر و باطن مطرح شده است. کتاب نشانگر آنست که قاضی نعمان نسبت به علوم اولین و آخرین آگاهی داشته و در هر دانش و فنی متبحر بوده و نسبت به علوم و دانش‌های ظاهر و باطن و احکام دین و اصول و فروع آن و نیز علوم ریاضی و پزشکی و هندسه و نجوم و فلسفه آگاهی کامل

داشته است. وی در مباحث لغوی نیز ید طولانی دارد. این کتاب که بیشتر جنبه تاریخی دارد، در پی بیان مسائلی است درباره چهار خلیفه نخست فاطمی مخصوصاً «معز» (مامقانی، ۱۳۵۲، ص ۱۱۴). قاضی در مقدمه این کتاب می گوید: «وإن اذکر فی هذا الکتاب ما سمعته من المعز من حکمة و فائدة و علم و معرفة عن مذاکرة فی مجلس أو مقام أو مسایرة و ما تادی الی من ذلک عن بلاغ او توفیق او مکاتبه (مجلسی، ۱۴۱۵ق، ص ۲۲۳). قاضی نعمان تاریخ هر مجلس را دقیقاً نقل می کند و این از نکات جالب این کتاب است. کتاب فوق که برای شناخت زندگی و افکار نخستین خلفای فاطمی بسیار مفید است، به خوبی جایگاه خود قاضی نعمان را نیز در دستگاه فاطمی نمایان می سازد. نکات دیگری نیز در این کتاب مطرح شده است، همانند: ۱- بعضی از مسائل عقیدتی، مثل امامت، مسائلی در ظاهر و باطن، ۲- مشکلاتی که فاطمیان در راه گسترش دعوت خود با آن مواجه بودند، ۳- میزان دانش و معلومات مهدی، قائم، منصور و معز و سیاست داخلی و خارجی آنان (مجلسی، ۱۴۱۰ق، ص ۱۷۰).

این رساله از مهم ترین منابع مذهبی و دعوت فاطمیان در دوره خلفای فاطمی مغرب، خاصه دوره معز می باشد. این کتاب بیشتر به مسائل دوره معز می پردازد که از خلال مجالس با او روایت کرده است. ضمن بیان مسائل دوره معز اشاراتی به حیات سه خلیفه قبل، مهدی، قائم و منصور نیز کرده است. در این کتاب از روابط معز با امویان اندلس، شرح اسباب دشمنی فاطمیان و امویان، حملات دریایی معز علیه خلیفه اموی، دخالت های امویان در مغرب، روابط معز علیه خلیفه اموی، روابط معز با دولت بیزانس و تکیه ناصر خلیفه اموی بر رومی ها در نزاع او با فاطمیان، سخن به میان آورده است (قاضی نعمان، ۱۹۹۶م، ص ۱۵۹). چاپ کتاب شامل یک جلد به زبان عربی که توسط الحیب الفقی، ابراهیم مثنوح و محمد العیلاوی جمع آوری شده است- کتاب در ۶۵۰ صفحه و دارای یک مقدمه مؤلف و به ۲۸ جزء تقسیم شده است که توسط انتشارات دارالمنتظر بیروت لبنان برای اولین بار در سال ۱۹۹۶م، منتشر گردیده است.

۲-۲-۳. دعائم الاسلام: مهم ترین اثر قاضی نعمان کتابی است با نام دعائم الإسلام و ذکر الحلال والحرام والقضایا والاحکام، این کتاب، اثری فقهی و بیشتر نقل حدیث است و

به اختلاف روایات اشاره‌ای ندارد. امروز این کتاب یکی از مصادر مهم حدیثی و فقهی اسماعیلیه و همین‌طور شیعه اثناعشری است. فرهاد دفتری می‌گوید: یکی از اساسی‌ترین تألیفات قاضی نعمان در باب فقه کتاب دعائم الاسلام است که به خواهش معز که شخصا برنوشتن آن نظارت دقیق داشت، نوشته شده است. دعائم که منبع اصلی مطالعه فقه اسماعیلی فاطمی است، از زمان معز به بعد سند و قانون‌نامه رسمی فقهی اسماعیلیان فاطمی شد و هنوز هم مهم‌ترین متن فقهی برای اسماعیلیان طیبی از جمله اسماعیلیه بهره است.

دعائم از دو مجلد تشکیل شده است: جلد اول درباره عبادات است و از هفت ستون دین اسلام (بنابر مذهب اسماعیلیه) یعنی ولایت، طهارت، صلوات، زکات، صوم، حج و جهاد بحث می‌کند. جلد دوم دعائم درباره معاملات، یعنی امور دینوی است، مانند خوراک، لباس، وصایا، ارث، نکاح و طلاق (دفتری، ۱۳۷۸، ص ۲۷۰). این کتاب حاوی اطلاعات بسیار غنی از فروع و احکام شرعی و شعائر فاطمی است. به گفته ایوانف رایج‌ترین و پرخواننده‌ترین کتب اسماعیلیه است، از دو جزء تشکیل شده که جلد اول آن به امامت علی بن ابی طالب (قاضی نعمان، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۱۴) و ماندگاری امامت در خاندان او و اهل بیت رسول اکرم اختصاص دارد (قاضی نعمان، همان، ص ۲۰). قاضی نعمان در نگارش این کتاب، از آیات و احادیث معتبری از پیامبر اسلام (ص) و ائمه اطهار (علیهم السلام) بهره می‌گیرد. او در اثبات امامت و چگونگی جانشینی امام معصوم، نص، وصایت، ولایت و مودت ائمه اطلاعات درخور توجهی ارائه داده است (همان، ص ۶۷).

۴-۲-۲. شرح الأخبار فی فضائل الائمة الاطهار: این کتاب با امتیازات فراوانش، درباره فضایل، مناقب و نقاط مهم زندگانی شش امام نوشته شده: از امام علی (ع) تا امام صادق (ع) و دارای شانزده جزء است که ده جزء آن به فضایل و مناقب حضرت علی (ع) و جنگ‌های آن حضرت در زمان پیامبر (ص) و حوادث بعد از آن اختصاص دارد (زاهدی، ۱۳۸۷، ص ۶۵). شرح الاخبار کتاب کم‌یابی است که به راحتی به نسخه‌های آن نمی‌توان دست یافت؛ زیرا دارای جزء‌های متعدد است و هر جزیی در کشورهای مختلف قرار دارد و نسخ آن نایاب است؛ چون فرقه اسماعیلیه آثار و کتاب‌هایشان را در اختیار دیگران قرار نمی‌دهند و مخفی می‌کنند تا دیگران از اسرار آن آگاه نشوند. سید محمد حسین جلالی

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴

این کتاب را تحقیق و استخراج نمود. وی برای جمع‌آوری اجزای مختلف کتاب و تنظیم آن زحمات فراوانی کشیده و آن را در سه جلد (۱۶۰۰ صفحه) تنظیم نمود. جزء اول تا چهارم را در جلد اول، جزء پنجم تا یازدهم را در جلد دوم و جزء یازدهم تا شانزدهم را در جلد سوم قرار داده است. کتاب توسط مؤسسه النشر الاسلامی - قم، برای اولین بار در سال ۱۴۳۱ق، منتشر شد (زاهدی، ۱۳۸۷، ص ۶۷). منابع مورد استناد قاضی نعمان منابعی غنی و کهن می‌باشد؛ کتبی مانند مغازی ابن اسحاق (قاضی نعمان، ۱۴۳۱ق، ج ۳، ص ۲۹۷)، مغازی واقدی (همان، ج ۱، ص ۱۱۶)، الغدیر جریر طبری (همان)، استفاد کرده است. در ضمن مطالب خود، به شرح لغات مشکل پرداخته و باب تحت عنوان «ضبط الغریب» بازنموده که در نوع خود قابل توجه است (همان).

۳. روش‌شناسی تحقیق

موضوع بررسی مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی در محتوای آثار قاضی نعمان، پژوهشگر را در برابر مجموعه‌ای گسترده، از تعداد زیاد صفحات کتاب‌های مورد نظر و تکرار مؤلفه‌های زیاد مربوط به امامان شیعی اسماعیلی در محتوای این آثار قرار می‌دهد، این امر روشی را طلب می‌کند که از طریق آن بتوان، مؤلفه‌ها و مفاهیم مرتبط با امامان شیعی اسماعیلی را از میان محتوای چهار اثر منتخب بازشناسی کرد؛ از این رو، به نظر می‌رسد بهترین روش، روش «تحلیل محتوا» است. در روش تحلیل محتوا پژوهشگر می‌کوشد، از طریق مصاحبه یا مطالعه پیامی مکتوب یا شفاهی به داده‌هایی دست‌یابد تا به کمک آنها به بررسی فرضیه‌های تحقیق خود بپردازد. این روش عمدتاً در دو قالب کمی و کیفی شکل می‌گیرد. در پژوهش حاضر و به اقتضای مطلب سعی شده است که بیشتر از روش «تحلیل محتوای کمی» جهت استخراج داده‌ها و شمارش مؤلفه‌ها و به منظور تحلیل، ارزیابی و تفسیر داده‌های مورد نظر از روش «تحلیل محتوای مضمونی» یا «کیفی مورس دوورژه» استفاده شود. درباره این روش پژوهشی تاکنون، تعریف‌های بسیاری از سوی صاحب‌نظران روش تحقیق ارائه شده است؛ براساس یکی از این تعریف‌ها «تحلیل محتوا، فرآیند نظام‌مند شناسایی، طبقه‌بندی، تفسیر، استنباط و استخراج پیام‌ها، نمادها، آثار و

مفاهیم پیدا و پنهان در متون نوشتاری، رسانه‌ها و سایر مجموعه‌های مورد بررسی، براساس روش‌های پژوهش کمی و کیفی است (معروفی و یوسف‌زاده، ۱۳۸۸، ص ۱۵). در این روش محتوای آشکار و پیام‌ها به‌طور نظام‌دار و کمی توصیف می‌شود؛ از این رو، این روش را می‌توان، روش تبدیل داده‌های کیفی به داده‌های کمی قلمداد کرد. تحلیل محتوا، روشی مناسب، برای پاسخ دادن به سؤال‌هایی دربارهٔ محتوای یک پیام است. کاربردهای مهم تحلیل محتوا عبارتند از: الف) توصیف ویژگی‌های یک پیام؛ ب) استنباط دربارهٔ فرستندگان پیام و دلایل یا پیش‌آیندهای پیام (سرمد، ۱۳۸۶، ص ۶۵). تحلیل محتوا، دارای دو رویکرد کمی و کیفی است؛ «در رویکرد کمی، با استفاده از محاسبهٔ فراوانی و تعداد وقوع کلمات و اسامی و فضای اختیاری داده‌شده، موضوع مربوط را مورد تحلیل قرار می‌دهیم.» و «رویکرد کیفی، روشی است که بریک دیدگاه تفسیر گرایانه و توجه آن به چگونگی تفسیر، درک، تجربه و به‌وجود آمدن جهان اجتماعی معطوف است» (همان، ص ۶۶).

جامعه آماری پژوهش حاضر را تمامی آثار قاضی نعمان تشکیل می‌دهد. از حجم کلی جامعه مورد مطالعه، چهار اثر قاضی نعمان، به عنوان نمونه و به صورت هدف‌مند انتخاب شد؛ زیرا آثار منتخب از مهمترین تألیفات قاضی نعمان هستند که از میان کتب تاریخ‌نگارانه دو اثر افتتاح الدعوه و المجالس و المسایرات، از میان کتب فقهی، دعائم الاسلام، و از میان کتب روایی، شرح الاخبار انتخاب گردید. روش گردآوری داده‌ها، از متن جامعه نمونه، به این صورت بود که محقق، با استقرای تمام؛ آن دسته از عبارات، گزاره‌ها، مفاهیم، مؤلفه‌ها و نمادهایی مربوط به امامان شیعی اسماعیلی که شامل اسامی و القاب و کنیه‌ها: امام علی (ع) - (همراه با تمامی القاب، کنیه و صفات بارز مانند: علی بن ابی‌طالب - امام اول - امیرالمؤمنین - المرتضی - حیدر کرار - علی - ابوالحسن و ...)، امام حسن (ع) - (همراه با تمامی القاب، کنیه و صفات بارز مانند: حسن بن علی - حسن - امام دوم - ابومحمد و ...)، امام حسین (ع) - (همراه با تمامی القاب، کنیه و صفات بارز مانند: حسین بن علی - حسین - امام سوم - سیدالشهداء - سردار کربلا - شهید کربلا - ابو عبدالله و ...)، امام سجاد (ع) - (همراه با تمامی القاب، کنیه و صفات بارز مانند: علی بن حسین - سجاد - زین العابدین -

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴

امام چهارم (... امام باقر(ع) - همراه با تمامی القاب، کنیه و صفات بارز مانند: محمد بن- علی - محمد باقر- باقر- امام پنجم- باقر العلوم- ابو جعفر و ...)، امام صادق(ع) - (همراه با تمامی القاب، کنیه و صفات بارز مانند: جعفر بن محمد- امام ششم- جعفر- صادق- ابو عبدالله و ...) را انتخاب کرد؛ آن‌گاه فراوانی پیام‌ها، شمارش شدند. برای کنترل صحت داده‌ها در جامعه آماری مورد بررسی، ابتدا دوبار شمارش شد و در مواردی که پس از دوبار شمارش، باز هم اختلافی مشاهده شد، شمارش بار سوم ملاک قرار گرفت. به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها، ابتدا جدول‌های مربوط به آثار مورد نظر تکمیل شد، آن‌گاه، همه مؤلفه‌ها در هر چهار اثر و همچنین یک مؤلفه در تمامی چهار اثر شمارش شدند. در مرحله بعد، نتایج جدول‌ها (مؤلفه‌ها و کتاب‌ها) با یکدیگر مقایسه شد. در نهایت، پس از تجزیه و تحلیل داده‌ها سعی شد؛ داده‌های بدست آمده به صورت کیفی مورد تحلیل قرار گیرند.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴

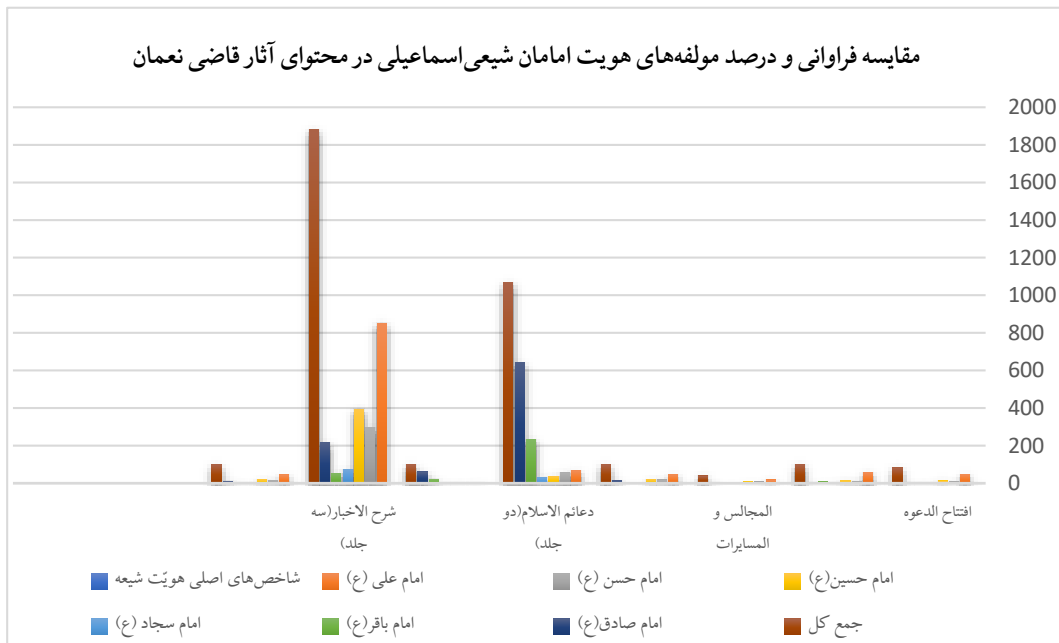
۱۴

۴. یافته‌های پژوهش (فراوانی و درصد مؤلفه‌ها در کتاب‌های موردنظر)

نمودار شماره یک-مقایسه فراوانی و درصد مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی در هر کتاب به صورت جداگانه

جدول شماره ۱_ فراوانی مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی در محتوای آثار قاضی نعمان								
مؤلفه‌ها و مفاهیم امامان شیعی اسماعیلی		افتتاح الدعوه		المجالس و المسایرات		دعائم الاسلام (دو جلد)		شرح الاخبار (سه جلد)
مؤلفه‌ها	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
امام علی (ع)	۴۸	۵۸٫۵۳	۱۸	۴۶٫۱۵	۶۸	۶٫۳۷	۸۵۲	۴۵٫۲۹
امام حسن (ع)	۸	۹٫۷۵	۷	۱۷٫۹۵	۵۶	۵٫۲۵	۲۹۴	۱۵٫۶۳
امام حسین (ع)	۱۲	۱۴٫۶۳	۸	۲۰٫۵۱	۳۷	۳٫۴۷	۳۹۵	۲۰٫۹۹
امام سجاد (ع)	۵	۶٫۰۹	۰	۰٫۰	۳۱	۲٫۹۰	۷۲	۳٫۸۳
امام باقر (ع)	۶	۷٫۳۱	۰	۰٫۰	۲۳۲	۲۱٫۷۴	۵۲	۲٫۷۶
امام صادق (ع)	۳	۳٫۶۶	۶	۱۵٫۳۸	۶۴۳	۶۰٫۲۶	۲۱۶	۱۱٫۴۸
جمع کل فراوانی و درصد	۸۲	۱۰۰	۳۹	۱۰۰	۱۰۶۷	۱۰۰	۱۸۸۱	۱۰۰

مؤلفه‌های مربوط به امامان شیعه

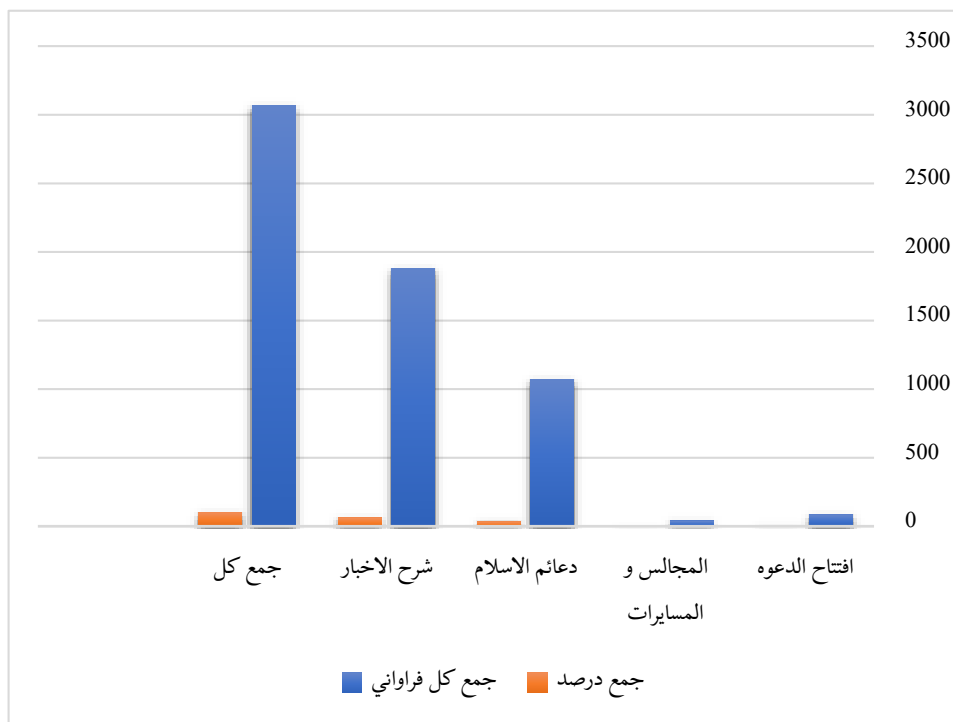

جدول شماره ۲ - مقایسه جمع کل فراوانی و درصد مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی در آثار قاضی نعمان

مقایسه جمع کل فراوانی و درصد مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی در آثار قاضی نعمان		
جمع درصد	جمع کل فراوانی	آثار قاضی نعمان
۲٫۶۷	۸۲	افتتاح الدعوه
۱٫۲۷	۳۹	المجالس و المسایرات
۳۴٫۷۷	۱۰۶۷	دعائم الاسلام
۶۱٫۲۹	۱۸۸۱	شرح الأخبار
۱۰۰	۳۰۶۹	جمع کل

بررسی و مقایسه میزان انعکاس مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی-اسماعیلی در آثار قاضی نعمان

نمودار شماره دو - مقایسه جمع کل فراوانی و درصد مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعه اسماعیلی در هر کتاب به صورت جداگانه

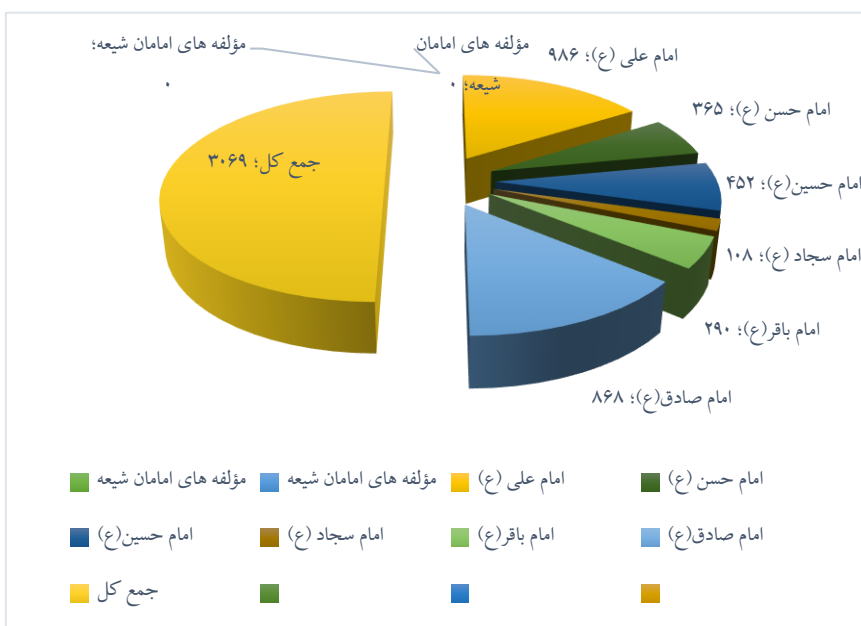
پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴

۱۶

در تمامی چهار کتاب		مؤلفه‌های امامان شیعی اسماعیلی
درصد	فراوانی	
۳۲/۱۳	۹۸۶	امام علی (ع)
۱۱/۸۹	۳۶۵	امام حسن (ع)
۱۴/۷۲	۴۵۲	امام حسین (ع)
۳/۵۲	۱۰۸	امام سجاد (ع)
۹/۴۵	۲۹۰	امام باقر (ع)
۲۸/۲۹	۸۶۸	امام صادق (ع)
۱۰۰	۳۰۶۹	جمع کل

نمودار شماره ۳ مقایسه میان مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی در همه آثار قاضی نعمان

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴

۴-۱. تجزیه و تحلیل داده‌ها:

میزان توجه به انعکاس مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی - اسماعیلی با توجه به جداول و نمودارهای شماره ۳-۱ پس از بررسی محتوایی چهار اثر قاضی نعمان به شرح زیر می‌باشد:

۴-۱-۱. **افتتاح الدعوه:** جمع کل فراوانی و درصد مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی در کتاب افتتاح الدعوه، ۸۲ مورد فراوانی با ۲/۶۷ درصد در مجموع میانگین چهار اثر منتخب قاضی نعمان بود، به این ترتیب ملاحظه می‌شود که بیشترین انعکاس و میزان توجه و تأکید در میان مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی در تمامی کتاب افتتاح الدعوه، به ترتیب: به مؤلفه‌های امام علی (ع) با ۴۸ فراوانی و ۵۸/۵۳ درصد، امام حسین (ع) با ۱۲ مورد فراوانی و ۱۴/۶۳ درصد، امام حسن (ع) با ۸ مورد فراوانی و ۹/۷۵ درصد، امام باقر (ع) با ۶ مورد فراوانی و ۷/۳۱ درصد، امام سجاد (ع)

بررسی و مقایسه میزان انعکاس مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی-اسماعیلی در آثار قاضی نعمان

با ۵ مورد فراوانی و ۶/۰۹ درصد و مؤلفه امام صادق (ع) با ۳ مورد فراوانی و ۳/۶۶ درصد، اختصاص داشته است.

استناد مربوط به فراوانی داده‌ها و مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی در کتاب افتتاح الدعوه، عبارت است از:

مؤلفه‌ها و مفاهیم امامان شیعی اسماعیلی	استناد به صفحه مربوطه در محتوای کتاب افتتاح الدعوه
امام علی (ع)	ص ۳۴-۴۵-۴۸-۶۷-۸۸-۵۶-۵۷-۱۷۲-۱۶۵-۲۱۱-۲۶۵-۲۶۴-۲۴۴-۲۴۵-۲۲۶
امام حسن (ع)	ص ۲۲۵-۲۶۵-۲۶۶-۲۷۴-۲۷۵-۲۷۶
امام حسین (ع)	ص ۶-۹-۸۷-۹۰-۱۰۳-۱۱۲-۱۵۶-۱۷۹-۲۲۵-۲۶۵
امام سجاد (ع)	ص ۱۹-۵۶-۷۸-۹۵-۱۰۸
امام باقر (ع)	ص ۴۳-۷۵-۸۸-۱۱۵-۱۶۶-۱۹۹
امام صادق (ع)	ص ۳-۲۰-۲۷

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴

۱۸

۴-۱-۲. **المجالس و المسایرات**: جمع کل فراوانی و درصد مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی در کتاب المجالس و المسایرات، ۳۹ مورد فراوانی با ۱/۲۷ درصد در مجموع میانگین چهار اثر منتخب قاضی نعمان بود، به این ترتیب ملاحظه می‌شود که بیشترین انعکاس و میزان توجه و تأکید در میان مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی در تمامی کتاب المجالس و المسایرات، به ترتیب: به مؤلفه‌های امام علی (ع) با ۱۸ فراوانی و ۴۶/۱۵ درصد، امام حسین (ع) با ۸ مورد فراوانی و ۲۰/۵۱ درصد، امام حسن (ع) با ۷ مورد فراوانی و ۱۷/۵۹ درصد، امام صادق (ع) با ۶ مورد فراوانی و ۱۵/۳۸ درصد و امام سجاد (ع) و امام باقر (ع) نیز هر کدام با ۰ مورد فراوانی و ۰/۰ درصد، اختصاص داشته است.

استناد مربوط به فراوانی داده‌های مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی در کتاب المجالس و المسایرات عبارت است از:

مؤلفه‌ها و مفاهیم امامان شیعی اسماعیلی	استناد به صفحه مربوطه در محتوای کتاب المجالس و المسایرات
امام علی (ع)	ص ۱۰۶ - ۹۹ - ۹۲ - ۸۰ - ۷۷ - ۶۵ - ۵۸ - ۱۱۰ - ۱۲۱ - ۱۲۲ - ۲۰۹ - ۲۱۰ - ۲۲۱ - ۲۳۱ - ۲۳۵ - ۲۶۷ - ۲۵۱ - ۱۷۲
امام حسن (ع)	ص ۱۲۴ - ۱۲۲ - ۹۵ - ۶۵ - ۶۳ - ۱۲۴ - ۵۲۲
امام حسین (ع)	ص ۱۰۳ - ۹۵ - ۵۲۳ - ۵۲۱ - ۳۹۷ - ۱۲۴ - ۸ - ۶۷ -
امام سجاد (ع)	-----
امام باقر (ع)	-----
امام صادق (ع)	ص ۱۰۶ - ۱۲۳ - ۴۶ - ۴۷ - ۴۸ - ۵۶ -

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴

۴-۱-۳. دعائم الإسلام: جمع کل فراوانی و درصد مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی در کتاب دعائم الإسلام، ۱۰۶۷ مورد فراوانی با ۳۴/۷۷ درصد در مجموع میانگین چهار اثر منتخب قاضی نعمان بود، به این ترتیب ملاحظه می‌شود که بیشترین انعکاس و میزان توجه و تأکید در میان مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی در تمامی کتاب دو جلدی دعائم الإسلام، به ترتیب: به مؤلفه‌های امام صادق (ع) با ۶۴۳ مورد فراوانی و ۶۰/۲۶ درصد، امام باقر (ع) با ۲۳۲ مورد فراوانی و ۲۱/۴۷ درصد، امام علی (ع) با ۶۸ فراوانی و ۶/۳۷ درصد، امام حسن (ع) با ۵۶ مورد فراوانی و ۵/۲۵ درصد، امام حسین (ع) با ۳۷ مورد فراوانی و ۳/۴۷ درصد، امام سجاد (ع) با ۳۱ مورد فراوانی و ۲/۹۰ درصد، اختصاص داشته‌است.

استناد مربوط به فراوانی داده‌های مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی در کتاب دو جلدی دعائم الإسلام عبارت است از:

مؤلفه‌ها و مفاهیم امامان شیعی اسماعیلی	استناد به جلد و صفحه مربوطه در محتوای کتاب دعائم الاسلام
امام علی (ع)	جلد اول: ص ۱۵-۱۶-۹۴-۴۸-۸۳-۱۹۱-۱۱۷-۵۳-۱۴۲-۱۴- ۹-۱۰۵-۲۲-۳۹-۲۴-۳۷-۳۹۹-۱۳-۱۵۹-۱۶۲-۳۰۳-۲۹۱-۲۳۹- ۳۵-۵۶-۱۲۹-۲۱۹-۲۷۰-۱۷۰-۷۱-۴۳-۷۵-۳۶۷-۱۲۹-۵۶-... جلد دوم: ص ۳۹۶-۳۲۱-۴۶۷-۱۱۳-۴۹۵-۳۴۲-۵۱۷-۵۲۲- ۵۲۱-۴۰۷-۱۹۹-۱۱۳-۳۴۹-۳۴۱-۱۳۲-۳۴۳-۱۵۷-۳۶۱-۳۴۴-...
امام حسن (ع)	جلد اول: ص ۳۵-۳۶-۳۷-۱۷۱-۸۶-۳۸-۴۳-۸۳-۳۵-۱۷۱- ۲۵۸-۲۴۱-۱۶۰-۳۰۳-۴۳-۲۶۷-۳۱۵-۷۵-۳۶۷-۱۴۷-۱۴۴-۳۷- ۱۴ و... جلد دوم: ص ۳۵۵-۳۹۶-۳۴۲-۲۵۷-۱۹۲-۴۸۵-۳۴۴- ۳۳۴-۳۴۳-۳۶۳-۳۲۲-۴۹۴-۳۴۹-۱۳۹-...
امام حسین (ع)	جلد اول: ص ۸۳-۳۵-۱۷۱-۱۶۰-۳۰۳-۴۳-۲۶۷-۳۵۱-۳۷- ۷۵-۱۴۷-۴۹۴-۳۶۹-۱۷ و... جلد دوم: ص ۳۴۲-۳۴۴-۱۶۴-۳۹۶-۱۵۶-۴۴۳-۴۴۳- ۳۶۷-۳۴۹-۱۵ و...
امام سجاد (ع)	جلد اول: ص ۱۷۱-۱۶۰-۳۰۳-۴۳-۳۰۰-۳۴۴-۱۸۲-۳۷- ۲۶۷-۲۴۱-۱۷-۱۰۵-... جلد دوم: ص ۳۴۲-۳۴۸-۱۱۵-۱۵۶-۳۲۲-۳۶۷-۱۱۴-۳۹۶- و...
امام باقر (ع)	جلد اول: ص ۱۳۷-۱۳۷-۳۳۷-۱۲۲-۲۱۰-۳۱۵-۲۰۵-۱۳۸-۱۳۸- ۳۱۱-۳۱۷-۲۷۷-۵۲-۱۰۱-۱۸۹-۱۳۱-۳۰۱-۲۵۰-... جلد دوم: ص ۸۹-۱۷۲-۱۶۲-۱۱۰-۱۲۵-۱۶۳-۱۷۴-۱۷۵- ۱۵۸-۱۸۲-۸۱ و...
امام صادق (ع)	جلد اول: ص ۱۱-۸۲-۱۱۸-۸-۹۱-۱۱۲-۲۷۴-۱۳۲-۴۳۱- ۸۶ و... جلد دوم: ص ۹۷-۱۰۶-۲۴۴-۴۵۸-۳۱۷-۵۳۰-۴۴۴-۳۳۴- ۱۴۰-۷۶-۵۲۹-۴۷-۴۷۵-۵۳۲-۸۵-۴۰۶-۳۰۷-۳۳۱-۳۴۹-۱۷۱- ۲۶۷-۱۲۱-۲۴۲-۱۲۸-۳۲۷ و...

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴

۲۰

۴-۱-۴. شرح الأخبار: جمع کل فراوانی و درصد مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی در کتاب سه جلدی شرح الأخبار، ۱۸۸۱ مورد فراوانی با ۶۱/۲۹ درصد در مجموع میانگین چهار اثر منتخب قاضی نعمان بود، به این ترتیب ملاحظه می‌شود که بیشترین انعکاس و میزان توجه و تأکید در میان مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی در تمامی سه جلد کتاب شرح الأخبار، به ترتیب: به مؤلفه‌های امام علی (ع) با ۸۵۲ فراوانی و ۴۵/۲۹ درصد، امام حسین (ع) با ۳۹۵ مورد فراوانی و ۲۰/۹۹ درصد، امام حسن (ع) با ۲۹۴ مورد فراوانی و ۱۵/۶۳ درصد، امام صادق (ع) با ۲۱۶ مورد فراوانی و ۱۱/۴۸ درصد، امام سجاد (ع) با ۷۲ مورد فراوانی و ۳/۸۳ درصد و امام باقر (ع) با ۵۲ مورد فراوانی و ۲/۷۶ درصد، اختصاص داشته‌است.

استناد مربوط به فراوانی داده‌های مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی در کتاب سه جلدی شرح الأخبار عبارت است از:

مؤلفه‌ها و مفاهیم امامان شیعی اسماعیلی	استناد به جلد و صفحه مربوطه در محتوای کتاب شرح الأخبار
امام علی (ع)	جلد اول: ص ۲۵۵-۴۳۷-۴۲۲-۱۰۱-۴۵۱-۴۳۲-۴۳۹-۴۸۶- ۱۸۱-۱۸۸-۲۱۲-۴۲۷-۴۳۳-۲۰۷-۱۹۵-۹۴-۱۹۹-۲۶۲-۹۳- ۲۲۱-۱۴۰-۱۷۸-۴۱ و...
	جلد دوم: ص ۲۶-۲۵۸-۲۷۶-۲۶۹-۵۵۳-۵۹۶-۴۷۶-۳۱۵- ۳۰۲-۲۱۵-۱۸۲-۳۶۱-۳۷۵-۵۴۲-۵۸۳-۱۹۶-۴۷۳-۴۷۱-۳۸۱- ۵۶۱-۴۱۵-۳۶۶ و...
	جلد سوم: ص ۱۹۸-۱۹۵-۵۸-۴۹۲-۲۷۱-۵۴۶-۳۲۲-۳۲۷- ۳۳۱-۳۲۳-۲۱۵-۳۲۶-۳۴۱-۱۳۸-۳۲۱-۲۶۶-۳۲۴-۱۹۶-۱۳۶- ۱۰۸-۵۲۲-۳۶۷-۴۵۱-۳۴۷-۴۴۳ و...
امام حسن (ع)	جلد اول: ص ۲۱۱-۸۲-۳۷-۱۶۳-۱۲۴-۴۶۲-۲۹-۲۴۲- ۲۲۸ و...
	جلد دوم: ص ۴۵۵-۹۸-۳۷۳-۱۱۳-۵۵-۱۶۳-۴۵۵-۷۱- ۵۳۳ و...
	جلد سوم: ص ۲۷-۳۱۷-۳۳۲-۳۵۲-۳۱۸-۱۲۳-۱۲۲-۳۱۴-

... و ۱۹۸-۵۹۲-۵۳۰-۱۸۰-۱۱۳-۱۴۳-۱۹۹-۹۳-۲۷۶ و ...	
جلد اول: ص ۳۸۳-۱۶۳-۴۶۳-۴۴۴-۴۵۹-۴۵۱-۴۶۱-۵۵ ... و ۴۹۵-۵۱۴-۴۳۶ و ... جلد دوم: ص ۵۳-۶۰۷-۵۹۵-۵۷۴-۳۹۶-۵۹۲-۵۱۳-۴۹۶ جلد سوم: ص ۱۵۱-۱۳۲-۱۹۳-۱۸۱-۳۱۸-۲۵۳-۴۶۲-۳۱۹ ... و ۲۹۱-۳۵۲-۱۹۲-۱۹۶-۲۷۱-۲۸۷-۴۸۷-۲۶۶-۵۴۹-۶۵ و ...	امام حسین (ع)
جلد اول: ص ۴۴۴-۳۵۷-۵۷۸-۲۲۳-۳۴۷-۱۲۲-۷۱-۲۸۵ و ... جلد دوم: ص ۴۶-۷۴-۳۳۱-۱۲۲ و ... جلد سوم: ص ۱۹۸-۱۹۶-۲۵۶-۲۷۶-۵۴۴-۳۴۱-۲۰۱ و ...	امام سجاد (ع)
جلد اول: ص ۸۶-۵۵-۴۴۴-۳۵۷-۵۷۸-۲۲۳-۳۴۷-۱۲۲-۷۱-۲۸۵ و ... جلد دوم: ص ۲۳۱-۷۷-۵۶-۴۶-۷۴-۳۳۱-۱۲۲ و ... جلد سوم: ص ۶۰۰-۵۹۶-۵۹۹-۲۷۸-۲۷۱-۲۷۶-۲۷۶-۵۴۰ و ...	امام باقر (ع)
جلد اول: ص ۴۲۰-۴۵۹-۴۴۷-۷۱-۳۰-۲۹-۵۰ و ... جلد دوم: ص ۶۰۱-۵۵۰-۳۶۰-۵۸۵-۶۰۳-۵۴۹-۳۱۹ ... و ۵۰۲-۵۴۱-۳۷۹-۴۷۲ و ... جلد سوم: ص ۳۱-۳۵۲-۵۲۲-۵۹۹-۴۷۷-۱۹۳-۵۵۳-۵۹۸-۴۶۴-۲۹۳-۲۸۷-۴۷-۵۶۰-۵۹۰-۳۵۲-۵۷۳ و ...	امام صادق (ع)

۲-۴. تفسیر و ارزیابی داده‌ها:

۱. از بررسی فراوانی مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی، در مجموع هر چهار اثر منتخب قاضی نعمان؛ کتاب دو جلدی شرح الاخبار با ۱۸۸۱ مورد فراوانی بیشترین و کتاب المجالس والمسایرات با ۳۹ مورد فراوانی کمترین میزان انعکاس و توجه را به خود اختصاص داده‌اند.

۲. از میان مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی مربوط، در مجموع هر چهار اثر منتخب قاضی نعمان؛ بیشترین تعداد فراوانی و میزان توجه به مؤلفه امام علی (ع) و امام صادق (ع) و کمترین تعداد فراوانی و میزان توجه به مؤلفه: امام سجاد (ع) و امام باقر (ع) معطوف گردیده است.

۳. افتتاح الدعوه، مهمترین اثر تاریخ‌نگارانه‌ی قاضی نعمان است و همان‌گونه که از نامش پیداست، راجع به مراحل قیام و تشکیل خلافت فاطمیان در افریقیه است. نگارش کتاب در سال ۳۴۶ق به پایان رسانیده است. با توجه به این‌که کتاب موردنظر یک کتاب تاریخ‌نگارانه است و بیشتر محتوای کتاب، روایت تاریخی مربوط به پیدایش دعوت فاطمیان در مغرب و چگونگی روند شروع دعوت اسماعیلیان است، بنابراین مسائل و مباحث کلامی و فقهی مذهب اسماعیلیه در محتوای کتاب منعکس نشده است. همچنین دوران نگارش کتاب همزمان است با دوران امامان ستر اسماعیلی، دعوت مخفی، تشکیل جلسات (مجالس الحکمه) در خفا و تقابل با اهل سنت (مالکی) که به نظر می‌رسد، این وضعیت در انعکاس کمتر مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی، توسط قاضی نعمان در کتاب افتتاح الدعوه تأثیر داشته است. شاید تکرار و انعکاس اندک مؤلفه‌های امامان اول شیعی اسماعیلی در محتوای کتاب افتتاح الدعوه، نیز به دلیل سیاست‌های مذهبی ابو عبدالله شیعی بود که به خطیبان جوامع در رقاده و قیروان فرمان داد در خطبه‌های نماز بر پیامبر (ص)، خاندان ایشان، امیرالمؤمنین علی (ع)، امام حسن (ع)، امام حسین (ع) و فاطمه الزهرا (س) صلوات فرستاده شود (قاضی نعمان، ۱۹۸۷م، ص ۲۱۷).

۴. ارزیابی تحلیل محتوای کتاب المجالس و المسایرات، حاکی از این مطلب است که بیشتر محتوای کتاب مربوط به اوضاع سیاسی، زندگی و افکار چهار خلیفه نخست- فاطمیان (مهدی، قائم، منصور و معز)، مشکلات فاطمیان در راه گسترش دعوت خود و جایگاه خود قاضی نعمان در دستگاه خلافت می‌باشد، که قاضی نعمان این حوادث را به صورت روایت تاریخی بیان کرده‌اند، قاضی نعمان همچنین در کتاب خود از روابط معز با امویان اندلس، شرح اسباب دشمنی فاطمیان و امویان، حملات دریایی معزعلیه

بررسی و مقایسه میزان انعکاس مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی-اسماعیلی در آثار قاضی نعمان

خلیفه اموی، دخالت‌های امویان در مغرب، روابط معزعلیه خلیفه اموی، روابط معز با دولت بیزانس و تکیه ناصرخلیفه اموی بر رومی‌ها در نزاع او با فاطمیان، سخن به میان آورده است ولی در مورد جایگاه، فضایل و زندگانی امامان شیعی اسماعیلی سخنی نرانده است که این مطلب خود سبب کمترین میزان توجه و انعکاس مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی (۳۹ فراوانی و ۲۷/۱ درصد) در کتاب مجالس و المسایرات نسبت به دیگر آثار قاضی نعمان شده است.

۵. ارزیابی تحلیل محتوای کتاب دو جلدی دعائم الاسلام، حاکی از این مطلب است که بیشتر محتوای کتاب مربوط به بیان آیات و احادیث معتبری از پیامبر اکرم (ص) و امامان شیعی اسماعیلی در مورد احکام و اصول فقهی اسماعیلیه می‌باشد که بیشترین سهم استناد از این احادیث به امام صادق (ع) و امام باقر (ع) مربوط شده است که تکرار و انعکاس زیاد مؤلفه این دو امام بزرگوار نسبت به دیگران در محتوای این کتاب، حاکی از این دلیل می‌باشد. کتاب دعائم الاسلام اثری فقهی و بیشتر نقل حدیث است یکی از مصادر مهم حدیثی و فقهی اسماعیلیه و همین‌طور شیعه اثناعشری است، منبع اصلی مطالعه فقه اسماعیلی فاطمی است، از زمان معز به بعد سند و قانون‌نامه رسمی فقهی اسماعیلیان فاطمی شد، جلد اول درباره عبادات است و از هفت ستون دین اسلام (بنابر مذهب اسماعیلیه) یعنی ولایت، طهارت، صلوات، زکات، صوم، حج و جهاد بحث می‌کند. جلد دوم دعائم درباره معاملات، یعنی امور دنیوی است، مانند خوراک، لباس، وصایا، ارث، نکاح و طلاق. در کتاب دعائم الاسلام، آنچه بیش از هر چیز، جلب توجه می‌کند، احترام و تکریم بسیار نویسنده آن به اهل بیت عصمت (ع) است.

کتاب مورد بحث، با عبارت زیر آغاز می‌شود:

(بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين في جميع الامور الحمد لله استفتاحا بحمده و صلى الله على محمد و رسوله و عبده و على الائمة الطاهرين من اهل بيته اجمعين).

این اثر، کم و بیش، همه باب‌های معروف فقه را در بردارد. افزون بر آن‌ها، مبحث نخست کتاب به موضوع (ولایت) اختصاص یافته که نویسنده در آن، محبت و ایمان خود را نسبت به

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴

خاندان عصمت (ع) با آوردن روایاتی چند، ابراز می‌دارد (کلانتری، ۱۳۳۷، ص ۳۰۷). در این کتاب، دوره کاملی از فقه به‌گونه‌ای سامان‌مند، نیکو و حجم درخوری از روایات ائمه معصوم (ع) گرد آمده است. قاضی نعمان در نگارش این کتاب، از آیات و احادیث معتبری از پیامبر اسلام (ص) و ائمه اطهار (علیهم السلام) بهره زیادی گرفته است، که این موارد سبب شده است، کتاب مورد نظر با فراوانی ۱۰۶۷ و ۳۴/۷۷ درصد در رتبه دوم بعد از کتاب شرح الاخبار، بیشترین میزان توجه و انعکاس مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی را به خود اختصاص دهد.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،

شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴

۲۵

۶. قاضی نعمان در کتاب سه‌جلدی شرح الأخبار خود، ده جزء را به فضایل امام علی (ع)، یک جزء امام حسن مجتبی (ع)، دو جزء و پنجاه روایت درباره شهادت امام حسین (ع)، یک جزء در مورد فضایل اهل بیت (ع)، یک جزء هم درباره امام صادق (ع)، اختصاص داده است که تکرار و انعکاس زیاد مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی، علاوه بر سیاست‌های مذهبی خلفای نخستین فاطمی، متأثر از محتوای کتاب (فضایل و شرح زندگانی امامان شیعی اسماعیلی) است. کتاب شرح الاخبار در درجه اول اعتقادات خود قاضی نعمان در مسأله امامت و در مرحله بعدی اعتقادات مذهب-اسماعیلیه را بیان می‌کند. وی برخلاف دیگر اسماعیلیه، به امامت امام حسن (ع) اعتقاد دارد و می‌گوید امامت او به واسطه صلحی که با معاویه نمود، زایل نشده؛ زیرا امامت از حقوق الهی و زایل نشدنی است (قاضی نعمان، ۱۴۳۱ق، ج ۳، ص ۱۲۳). بنابراین تکرار زیاد مؤلفه امام حسن (ع) به دلیل اعتقاد قاضی نعمان به امامت وی می‌باشد که همین امر سبب شده است، جزء دوازدهم از کتاب خود را به فضایل امام حسن مجتبی (ع) اختصاص دهد. بیشترین قسمت کتاب به امام علی (ع) اختصاص دارد به گونه‌ای که از شانزده جزء کتاب، تقریباً ده جزء آن درباره شرح حال، فضایل و جنگ‌های حضرت علی (ع) است، که اختصاص بالاترین تعداد فراوانی (۸۵۲) مورد به مؤلفه امام علی (ع) در مجموع سه‌جلد کتاب، خود گویای این مطلب است. قاضی نعمان، جزء سیزدهم کتاب را به‌طور کامل درباره شهادت امام حسین (ع) بیان کرده است. بیش

بررسی و مقایسه میزان انعکاس مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی-اسماعیلی در آثار قاضی نعمان

از پنجاه روایت درباره شهادت امام حسین (ع)، عاشورا و رخداد‌های پس از آن نقل کرده- است (همان، ص ۱۹۹-۱۳۴). ابتدا روایاتی که مربوط به اصل شهادت و اخبار پیامبر و امیر مؤمنان از این امر است، نقل کرده (همان، ص ۱۴۵) سپس سیر حرکت حضرت از مدینه تا کربلا (همان، ص ۱۴۵)، شهادت مسلم در کوفه (همان، ص ۱۵۳-۱۴۸)، مواجهه و شهادت حضرت و وقایع پس از آن (اسارت اهل بیت امام و مجلس ابن زیاد و یزید) را آورده است (همان). درباره این که علی اکبر آیا امام سجاد (ع) بوده یا خیر دو قول نقل کرده است (همان، ص ۱۵۳). در مجموع این موارد سبب شده است که کتاب مورد نظر با فراوانی ۱۸۸۱ و ۶۱/۲۹ درصد در رتبه اول، بیشترین میزان توجه و انعکاس مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی را در میان آثار منتخب قاضی نعمان به خود اختصاص دهد.

۵. نتیجه‌گیری:

قاضی نعمان که دلایل زیادی بر اسماعیلی بودنش وجود دارد، ۹ سال به اولین خلیفه- فاطمی عبیدالله مهدی خدمت کرد، در دوران القائم بأمراالله خلیفه دوم، عهده‌دار قضاوت طرابلس شد و در زمان المنصور بالله خلیفه سوم، قاضی منصوریه شد. در زمان «المعز الدین الله» خلیفه چهارم فاطمی به بالاترین مقام رسید و منصب قاضی القضااتی را از طرف معز دریافت نمود. وقتی المعز به سوی مصر حرکت نمود؛ قاضی نعمان ملازم او بود تا این که در ۲۹ جمادی الآخر یا رجب سال ۳۶۳ قمری وفات یافت و معز در مرگ او بسیار ناراحت گردید و خود بر او نماز گزارد. وی پایه‌گذار فقه اسماعیلی و بزرگترین فقیه در همه ادوار اسماعیلیه است. شخصیت برجسته، تألیفات فراوان و تأثیرگذاری عمیق او بر اسماعیلیه و همچنین خدمات بی‌بدیل او در راه استواری مذهب اسماعیلی، از او چهره‌ای پرفروغ ساخته است. اعتقاد به امامت، امام علی (ع) تا امام صادق (ع) از اصول اصلی فقه اسماعیلی است، داعیان و نویسندگان اسماعیلی هر کدام در جهت ترویج مذهب اسماعیلی و تدوین، تکوین فقه خاص این مذهب نقش داشته‌اند، اما بیشترین تلاش‌ها در این زمینه از سوی قاضی نعمان فقیه برجسته فاطمیان صورت گرفت که می‌توان وی را به عنوان نمونه‌ای از موفقیت دعوت

فاطمی درگرایش سنی‌های محلی به عقاید اسماعیلی به شمار آورد. تألیفات قاضی نعمان از عوامل مهم تحکیم پایه‌های حکومت اسماعیلی فاطمی به شمار می‌رود، در این پژوهش چهار تألیف مهم قاضی نعمان مورد بررسی و تحلیل محتوا قرار گرفت، که به صورت کلی می‌توان انعکاس زیاد مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی اسماعیلی را در محتوای آثار قاضی نعمان به چند دلیل بیان کرد:

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴

۲۷

- سیاست مذهبی خلفای فاطمی در گسترش و تکوین فقه اسماعیلی و تکریم امامان شیعی (ع) در مناسک، مراسم و کتابهای نوشته شده - تقویت مشروعیت دینی خلفای فاطمی و تحکیم پایه‌های قدرت آنها - اعتقادات اسماعیلیان نسبت به امامت امامان شیعی و این مطلب که رهبری جامعه پس از پیامبر تنها حق علی بن ابی طالب (ع) و سپس فرزندان و نوادگان او از طریق فاطمه زهرا (س) است که در نسل فرزند کوچکش امام حسین (ع) استمرار می‌یابد، که خلفای فاطمی را منتسب به امام علی (ع) می‌دانند - اعتقادات شخصی قاضی نعمان و ارادت فراوان به ائمه شیعه، تا جایی که برخی او را امامی مذهب می‌خوانند. - شرح زندگانی، فضایل و بیان روایات و احادیث مختلف از امامان شیعی اسماعیلی، و مطالبی از پیامبر اکرم (ص) در مورد امام زمان (عج) بیان کرده است، که تألیف کتاب سه جلدی شرح الأخبار فی فضائل الائمه الأطهار، گویای این مطلب است - تدوین، تفسیر و تکوین فقه، احکام و اصول اساسی اسماعیلی با استناد به آیات، احادیث و روایات معتبر از امامان شیعی اسماعیلی تا امام صادق (ع) که منجر به نوشتن کتاب دو جلدی دعائم الاسلام و ذکر الحلال والحرام والقضایا می‌شود.

با توجه به یافته‌های بدست آمده و در پی پاسخ به سؤال اصلی این پژوهش، می‌توان گفت که، در محتوای آثار قاضی نعمان، مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی - اسماعیلی به میزان زیادی انعکاس داشته است. بیشترین میزان تکرار و انعکاس مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به امامان شیعی - اسماعیلی در کتاب سه جلدی شرح الاخبار، معطوف بوده است و مؤلفه‌ها و مفاهیم مرتبط با: امام علی (ع)، امام صادق (ع)، امام حسین (ع)، امام حسن (ع)، امام باقر (ع)، امام سجاد (ع)، به ترتیب دارای بیشترین انعکاس و توجه در میان چهار اثر منتخب بوده‌اند؛ که بر این اساس، فرض اصلی پژوهش نیز مورد تأیید قرار می‌گیرد.

منابع

- ابن خلکان، شمس‌الدین ابوالعباس احمد بن محمد، وفيات الاعیان و أبناء الزمان، تحقیق احسان عباس، دارالثقافه، ۱۹۶۹م.
- آراسته، امیر، «قاضی نعمان و مذهب او»، مجله هفت‌آسمان، شماره ۹، ۱۳۸۰.
- پوناوالا، اسماعیل، سیر تاریخی آثار قاضی نعمان، ترجمه و نقد محمد عافی خراسانی، میراث شهاب، شماره صد و هفت، ۱۴۰۱.
- چلونگر، محمدعلی، «درآمدی بر تاریخ‌نگاری فاطمیان»، پایگاه مجلات تخصصی نور، نشریه آینه پژوهش، شماره ۸۴، بهمن ۱۳۸۲.
- خراسانی، محمدعافی، «سیر تاریخی توجه عالمان امامیه به آثار قاضی نعمان با تأکید بر روزگار پیش از صفویه»، تاریخ و تمدن اسلامی، شماره سی و هفت، ۱۴۰۰.
- دفتری، فرهاد، تاریخ و عقاید اسماعیلیه، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، فرزان‌روز، ۱۳۸۶.
- دفتری، فرهاد، مختصری در تاریخ اسماعیلیه، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، فرزان‌روز، ۱۳۷۸.
- دوورژه، موریس، روش‌های علوم اجتماعی و انسانی، ترجمه نادر سالارزاده امیری، چاپ سوم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۷.
- رفعت، محسن، «روایات عاشورایی شرح الأخبار قاضی نعمان»، دو فصلنامه علمی پژوهشی حدیث-پژوهی، سال یازدهم، شماره بیست و یکم، بهار و تابستان ۱۳۹۸.
- زاهدی، یاسین، «بررسی شرح الأخبار قاضی نعمان»، نشریه سخن تاریخ، شماره دوم، ۱۳۸۷.
- زرکلی، خیرالدین، الأعلام، هشت جلد، انتشارات دارالعلم للملایین، بیروت، ۱۹۸۹م.
- سبحانی، جعفر، المذاهب الاسلامیه، انتشارات مؤسسه امام صادق (ع)، تهران، چاپ اول، ۱۴۲۳ق.
- سرمد، زهره و همکاران، روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، چاپ چهاردهم، تهران، آگه، ۱۳۸۶.
- شهرستانی، ابوالفتح، ملل و نحل، بیروت، مؤسسه ناصرالثقافه، ۱۹۸۱م.
- شیخ مفید، محمدبن محمد بن نعمان، الارشاد، تهران، انتشارات بی‌تا، ۱۳۶۴.
- فرمانیان، مهدی، اسماعیلیه تاریخ و عقاید، قم، نشرادیان، ۱۳۶۸.
- القاضی نعمان، ابوحنیفه، المجالس و المسایرات، تحقیق الحیب الفقی، ابراهیم مثنوح و محمد العیلاوی، بیروت، دارالمنتظر، ۱۹۹۶م.

- _____، دعائم الإسلام وذكر الحلال و الحرام و القضايا و الاحكام، تحقيق آصف فيضی، مؤسسه آل البيت (ع)، قم، ۱۳۸۲ق.
- _____، رساله افتتاح الدعوه، تحقيق و داد القاضی، بيروت، دارالثقافه، ۱۹۷۰م.
- _____، شرح الأخبار فی فضائل الائمة الاطهار، تحقيق السيد محمد الحسيني الجلالی، قم، مؤسسه نشر الاسلامی، ۱۴۱۳ق.
- کلا نتری، علی اکبر، «ارزش و جایگاه کتاب دعائم الاسلام در فقه شیعه»، مجله فقه، شماره ۱۶ و ۱۵، بهار و تابستان ۱۳۳۷.
- گراوند، مجتبی، فرهاد پروانه و دیگران، «بازتاب مؤلفه‌های هویت شیعی دولت فاطمیان تا سال ۳۶۳ه در محتوای کتاب شرح الأخبار فی فضائل الائمة الاطهار، قاضی نعمان»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، شماره چهل و دو، ۱۳۸۷.
- _____، «مؤلفه‌های هویت شیعی اسماعیلیان و فاطمیان در کتاب افتتاح الدعوه قاضی نعمان»، پژوهشنامه تاریخ اسلام، شماره سی و سوم، ۱۳۹۸.
- مامقانی، محمدحسن بن عبدالله، تنقیح المقال فی علم الرجال، مطبعة المرتضوی، نجف، ۱۳۵۲.
- مجلسی، محمدباقر، الوجیزة فی علم الرجال، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، چاپ اول، ۱۴۱۵ق.
- _____، بحار الانوار، ۱۱۰ ج، مؤسسة الوفاء، بیروت، چاپ سوم، ۱۴۰۳ق.
- محدث نوری، حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج اول، قم، مؤسسه آل البيت (ع)، قم، چاپ اول، ۱۴۰۸ق.
- محقق، مهدی، «اسماعیلیه»، مجله یغما، شماره ۱۲۵، سال یازدهم، ۱۳۳۷.
- معروفی یحیی و محمدرضا یوسفزاده، تحلیل محتوا در علوم انسانی (راهنمای عملی تحلیل کتاب‌های درسی)، چاپ اول، همدان، سپهر دانش، ۱۳۸۸.
- موسوی خوبی، سید ابو القاسم، معجم رجال الحدیث، مرکز نشر آثار شیعه، قم، ۱۴۱۰ق.
- ناصری طاهری، عبدالله، تاریخ سیاسی اجتماعی شمال آفریقا، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۵.

پژوهشنامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴